

A kontextus fogalmáról*

Bevezetés

Egy tudományos terminus széles körű és gyakori alkalmazása azzal járhat, hogy az általa jelölt fogalom folklorizálódik, azaz használata túlságosan magától értetődővé és reflektálatlanná válik. Holott a tudományos megismerés egyfelől fogalmainak pontos körülhatárolásában, másfelől folyamatos újraértelmezésükben érdekelt. Ennek magyarázata az interszjektív ellenőrizhetőség iránti határozott igényben, illetve a történetileg változó és az egymástól eltérő, elkülönülő megismerői pozíciókhoz való reflexív viszonyulásban keresendő. E dolgozat az egyik legszélesebb körben és leggyakrabban alkalmazott pragmatikai fogalomnak, a kontextus fogalmának pragmatikaelméleti megközelítésére összpontosít. Az adott keretek között azonban nem törekedhet arra, hogy az adott fogalom értelmezésének rendszeres tudománytörténeti áttekintését adja. Csak arra szorítkozik, hogy a kontextus fogalmának egy lehetséges és a jelenlegi tudományos diskurzusban adekvátnak tartható értelmezését mutassa be.

A kontextus itt ismertetett fogalomértelmezésének hátterében az a pragmatikafelfogás áll, amely a pragmatikát nem önálló tárggyal rendelkező nyelvészeti részdiszciplínaként, hanem olyan

* Jelen tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

– a nyelvi tevékenységre átfogóan alkalmazható – **szemléletmódként** (pragmatic perspective) határozza meg, amely lehetőséget kíván nyújtani a különböző nyelvészeti részdiszciplínák közötti párbeszéd kialakítására és folytatására (l. Verschueren 1995, 1999, vö. még Mey 1998). E pragmatikai szemléletmódot az alábbiak jellemzik. 1) Nem kér részt a különböző nyelvi egységek azonosításának és meghatározásának feladatából, hanem olyan szemléletmódot kínál, amely a nyelvi jelenségeket (így a nyelvi rendszer összetevőit is) a nyelvi tevékenység feltételeiből kiindulva közelíti meg. 2) A nyelvi tevékenység társadalmi, kulturális és kognitív feltételeivel egyaránt foglalkozik, így a nyelvi jelenségeket a társadalmi, kulturális és kognitív szempontok együttes alkalmazásával közelíti meg. 3) Nem a nyelvi formákhoz (szavakhoz, mondatokhoz) többé-kevésbé stabilan hozzátartozó, hanem a szükségképpen kontextusfüggő megnyilatkozás folyamatában dinamikusan létrejövő jelentést vizsgálja.

A megnyilatkozások kommunikációs körülményeire vonatkozó kontextus fogalma tehát a pragmatika ezen értelmezésében is központi jelentőséggel bír. A kontextus fogalma egyszerre jelöli a megnyilatkozás kommunikációs körülményeivel kapcsolatos ismeretek rendszerét és ezen ismeretek alkalmazásának folyamatát, azaz szerkezeti és műveleti jellemzőkkel is rendelkezik. Ennek következtében a kontextus összetevőivel és a kontextus létrehozásának folyamatával egyaránt foglalkozunk. A kontextus összetevőit kettős, egymást kiegészítő és részben átfedő szempontrendszer segítségével közelítjük meg: egyfelől olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában; másfelől olyan viszonyrendszerként, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát foglalja magában. A kontextus létrehozásának tárgyalásakor pedig abból indulunk ki, hogy a kontextus nem előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező realitás, ennél fogva létrejöttéhez szükség van a résztvevők konstruktív hozzájárulására.

1. A szituáció, a cselekvés és a téma

Az emberi kommunikáció keretében létrejövő különböző megnyilatkozások a nyelvi tevékenység összetett viszonyrendszerében válnak értelmezhetővé. A klasszikus retorikában, illetve hermeneutikában a **circumstantiae** (fennálló körülmények) fogalmával jelölték azt a viszonyrendszert, amely alapvetően befolyásolja a nyelvi közléseknek mind a megalkotását, mind a megértését. A nyelvi kommunikációt meghatározó körülményeket a *ki, kinek, mikor, hol, miről, miért, hogyan* stb. kérdőszavak segítségével gyűjtötték össze (l. bővebben Bencze 1996: 37, 76). A felsorolt kérdőszavak lényegében lefedik azokat a tényezőket, amelyeket a nyelvi tevékenység huszadik századi kutatói pragmatikai vagy kontextuális tényezőknak neveznek.

A *ki, kinek*, illetve a *mikor, hol* kérdésének segítségével alapvetően a kommunikációs körülményeket, tényezőket nevezhetjük meg, amelyek együttesen alkotják a megnyilatkozások **szituációs kontextusát**, más szóval a beszédhelyzetet. (A szituációs kontextus fogalmát Malinowski [1923: 307] vezette be, értelmezésére l. még például Bar-Hillel 1970/1998: 171–3, Hymes 1972/1977, Lyons 1977: 574, Levinson 1983: 22–3, valamint Tolcsvai Nagy 2001: 69–70.) A szituációs kontextus ismerete ugyanis egyrészt a **személyközi viszonyokra**, másrészt a **térbeli és időbeli viszonyokra** vonatkozó ismereteket foglalja magában. Egyfelől tehát annak tudását, hogy ki az, aki megnyilatkozik, és hogy kinek szól a megnyilatkozás. Másképpen fogalmazva: annak tudását, hogy mi jellemzi a diskurzus két résztvevőjének kapcsolatát, egymáshoz képest elfoglalt társadalmi és kulturális helyzetét. A szituációs kontextus ismeretéhez másfelől annak tudása is hozzátartozik, hogy mikor és hol történik a megnyilatkozás létrehozása, illetve befogadása, azaz hogy mi jellemzi a résztvevők térbeli és időbeli elhelyezkedését. A szituációs kontextusra vonatkozó ismereteket azért kell figyelembe venni, mert ezen ismeretek alapvetően meghatározhatják bizonyos megnyilatkozások értelmezési lehetőségeit.

(1) Jó reggelt, Professzor úr!¹

Könnyű belátni, hogy különbözőek az (1) értelmezési feltételei akkor, ha e formulával egy egyetemi tanárt tanszékének a titkárnője, valamint akkor, ha a felesége köszönti reggel. Az előbbi egy konvencionálisnak mondható udvariassági aktusnak számít, az utóbbi pedig inkább egy ironikus kedvességként értelmezhető, amellyel a figyelmes feleség a délelőtti teendőire igyekszik ráhangolni ébredező férjét. Az (1) értelmezését azonban nemcsak az befolyásolja, ki mondja, hanem az is, hogy kinek mondják. Egy doktorandus például nemcsak témavezetőjét üdvözölheti a fenti formulával, hanem azt a barátját is ugrathatja vele, akit éppen akkoriban neveztek ki tanársegéddé. Az (1) értelmezése szempontjából az sem mellékes továbbá, hogy mikor mondják ki. Ha nem reggel hangzik el, akkor e megnyilatkozással elsősorban a szórakozottságára, feledékenységére lehet figyelmeztetni az egyetemi tanárt ugyanúgy, mint a tanársegédet vagy éppen a kisdiaókat.

Az (1) példa azt is szemlélteti, hogy a megnyilatkozások értelmezéséhez a személyközi és térbeli-időbeli viszonyok ismerete mellett azokat a szándékokat, célokat is figyelembe kell venni, amelyek érdekében az emberek megnyilatkoznak. A megnyilatkozások ugyanis mindig valamilyen emberi (társadalmi) **cselekvés kontextusában** jelennek meg: beilleszkednek azon nem nyelvi természetű cselekvések (tevékenységek és eredmények) sorába, amelyek a másik ember viselkedésére vonatkoznak, illetve viselkedéséhez igazodnak (l. Tolcsvai Nagy 2001: 71–3). A fentiekben azt láthattuk, hogy az azonos nyelvi formával rendelkező megnyilatkozásokkal egymástól eltérő céljaink is lehetnek, más és más cselekvést is végrehajthatunk általuk. Az (1) mondattal kifejezhetjük nagyrabecsülésünket, de ugrathatjuk is vele a másikat, udvariasan üdvözölhetünk, de ironikusan figyelmeztethetünk is valakit. A megnyilatkozások értelmezésekor tehát azokra az ismeretekre is szükségünk van, amelyeket annak a kérdésnek a feltevése után kaphatunk meg, hogy *miért* nyilatkozik meg valaki.

A megnyilatkozások sikeres értelmezése az eddig említettek mellett azt is megköveteli, hogy tudjuk, *miről* szól a megnyilatkozás, azaz mi a témája. A **tematikus kontextus** azokat a pragmatikai háttérismereteket foglalja magába, amelyek ahhoz segítenek bennünket hozzá, hogy megértsük, miről is szól, mire is vonatkozik az adott megnyilatkozás.

(2) Nem mondom, szép jószág.

Képzeljük el, hogy a (2)-ben található megjegyzést egy parasztgazda vendége teszi, amint a gazdával együtt éppen azt szemlélik, hogy annak lánya tehenet fej. A megjegyzés vonatkozhat a tehenre és a leányra is, attól függően, hogy a gazda melyiküket kívánta megismertetni a vendégével. (Bizonyára mindenki ismer olyan bohózatokat, amelyekben a komikum forrása éppen abban rejlik, hogy az egyes szereplők gyökeresen eltérő tematikus kontextusba helyezik a megnyilatkozásokat.) A téma ismerete szorosan kötődik a résztvevők világról való előzetes tudásához: a megnyilatkozások értelmezéséhez szükség van arra, hogy olyan ismereteket is aktivizáljunk, amelyek nincsenek nyelviileg kifejtve a megnyilatkozásban és a beszédhelyzet (szituáció) ismeretéből sem következnek. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a világról való ismereteink nem rendezetlenek, épp ellenkezőleg: **sémákba** rendeződnek. (A világról való tudásunkat szervező *séma* fogalmának pragmatikai keretben történő értelmezésére l. Yule 1996: 83–9, vö. továbbá Schank–Abelson 1977, Kintsch–van Dijk 1978, van Dijk 1982, Beaugrande–Dressler 1981/2000: 127–8, Tolcsvai Nagy 2001: 73–8.) A világ egy meghatározott entitására vonatkozó ismereteinket magában foglaló statikus sémát **tudáskeretnek** nevezzük. A tudáskeret többféle minőségű tudásból áll össze. Az őzről például rendelkezünk mindennapi tapasztalatokkal, tudhatjuk, hogy a szarvashoz hasonló, de annál kisebb termetű állat,

¹ E példa alapjául Barbara Sandig (1986/1995: 326–30) példája (*Jó reggelt, Professzor asszony!*) szolgál, aki azonban a stilisztika horizontjából aknázza ki a példában rejlő lehetőségeket.

amely éjszaka előszeretettel szalad át előttünk az úttesten. Továbbá rendelkezünk róla olyan tudományos ismeretekkel, hogy páros ujjú patás emlősállat stb. Sőt vannak vele kapcsolatban olyan – sem a mindennapi tapasztalattal, sem tudományosan nem igazolható – hiedelmeink is, hogy szelíd, barátságos állat. Adott megnyilatkozások értelmezése során természetesen csak a tudáskeret egy részét aktivizáljuk. A példánál maradva: ha az őz egy mesében szerepel, akkor elsősorban a hiedelmeinkre, ha egy éjszakai utazásról szóló történetben, akkor főleg a mindennapi tapasztalatainkra, ha pedig egy tudományos ismeretterjesztő szakfolyóirat cikkében, akkor mindenekelőtt a tudományos ismereteinkre támaszkodunk. A világról való ismereteink azonban nemcsak statikus sémákba rendeződnek, hanem dinamikus sémákba is, amelyeket **forгатókönyveknek** nevezünk. A forгатókönyvek eseménysorok szerveződésének ismeretét tartalmazzák. A diskurzus résztvevői ismerhetik például az étterem, a vizsga, a könyvtár, a mise stb. forгатókönyvét. Ennélfogva ha valaki olyan megnyilatkozásokat hoz létre, amelyek megértéséhez az előbb felsoroltak valamelyikéhez kapcsolódó eseménysorok ismeretére van szükség, nem kell mindent elmagyaráznia. Ahogy számíthat a másoknak a szóba kerülő dolgokra vonatkozó hasonló tudáskeretére, úgy számíthat arra is, hogy partnere szintén ismeri ezeket a forгатókönyveket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a sémák ismerete szociokulturálisan meghatározott. Van például olyan ember, aki egyáltalán nem vagy csak ritkán jár katolikus templomba, ezért nem ismeri vagy nem ismeri jól az ottani szertartás lefolyásának rendjét. Továbbá jelentős különbség van például egy magyar, egy japán és egy arab ember étteremmel kapcsolatos forгатókönyve között (egy magyar ember éttermi forгатókönyvében vélhetően nem szerepel, hogy ott le kell vetnie a cipőjét, az viszont része az ő forгатókönyvének, hogy az étteremben székekre kell leülni stb.).

A kontextuális tényezőket ismertetve röviden ki kell térni a *hogyan* kérdésére is. E kérdés a megnyilatkozások megformáltságára, azaz a **stílus** problémájára vonatkozik. A kontextuális tényezők – vagyis az, hogy ki, kinek, mikor, hol, miért és miről beszél – alapvetően meghatározzák a megnyilatkozások nyelvi megformáltságát. A tipikus szituációkban, cselekvésekben megjelenő, tipikus témákról szóló tipikus diskurzusokhoz (azaz műfajokhoz) kötve egy nyelvközösség tagjai számon tartanak tipikus megformálási módokat. E stílusminták olyan szociokulturális normarendszerek, amelyek keretet adnak a stílus egyéni alakításához. Például egy orvos a különböző szituációkban – remélhetőleg – más módokon formálja meg egy súlyos betegségről szólva a mondandóját: másképpen, ha magának a betegnek, másképpen, ha a hozzátartozóknak, másképpen, ha a kollégáinak a büfében, megint másképpen, ha ugyancsak a kollégáinak, de már egy konferencián elhangzó előadásban, és megint másképpen, ha otthon a feleségének vagy a kislányának számol be az esetről. Továbbá ha például Heidegger létfilozófiája a téma, a diskurzus megformálási lehetőségei is meglehetősen korlátozottak: e témáról ugyanis csak meghatározott szituáció- és cselekvéstípusokban szokás diskurzusokat folytatni; stb. Következésképpen a stílus értelmezhető úgy, mint a tágan értett kommunikációs helyzetnek (a kontextuális körülményeknek) megfelelő nyelvi változat. (A *stílus* itt ismertetett fogalomértelmezésére l. Enkvist 1985/1995, Péter 1974, Sandig 1986/1995, valamint Tolcsvai 1996: 50–132.) Fontos azonban megjegyezni, hogy a stílus nem egyszerűen leképezi a kommunikációs helyzetet. A megnyilatkozás nyelvi megformálása egyúttal felismerhetővé is teszi azt a viszonyrendszert, amelyben a megnyilatkozások megjelennek. A megnyilatkozás stílusa ennélfogva visszahat a szituáció alakítására, a cselekvés végrehajtására és a téma kijelölésére, vagyis a kontextus létrehozásának lehetőségeire. (A kontextus létrehozásáról a későbbiekben részletesen is szó esik.)

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy a kontextust, amelyet a megnyilatkozások kommunikációs környezetére vonatkozó fogalomként értelmeztünk, nem azonosíthatjuk a megnyilatkozásban előforduló szavak nyelvi környezetével. Ez utóbbi jelölésére, amelyet szokás szövegkörnyezetnek vagy nyelvi kontextusnak is nevezni, a **ko-textus** terminust alkalmazzuk. (A ko-textus pragmatikai fogalomértelmezésére l. Yule 1996: 21–2, Verschueren 1999: 104–6, továbbá vö. még Halliday–Hasan 1976.)

(3a) Magyarország már elég régóta nem határos Lengyelországgal.

(3b) Magyarország világbajnok!

A (3a)-ban és a (3b)-ben egyaránt szerepel a *Magyarország* tulajdonnév, de eltérő nyelvi környezetben, azaz eltérő ko-textusban. Az eltérő nyelvi környezet pedig ugyanannak a szónak különböző értelmezéseit hívhatja elő. A szituáció, a cselekvés és a téma, vagyis a kontextus ismerete nélkül is megállapíthatjuk, hogy a (3a)-ban szereplő *Magyarország* egy államot jelöl, mivel egy állam egyik fontos ismérve, hogy a nemzetközi szerződések által megszabott határai vannak, azaz *határos* lehet egy másik állammal. (Mindez azonban természetesen nem zárja ki, hogy e megnyilatkozásnak különböző kontextuális körülmények között egészen eltérő értelmezései jöjjenek létre.) A (3b)-ben viszont a *Magyarország* szó egy sportág nemzeti válogatottjára vonatkozik, amely ez esetben egy *világbajnokságon* vett részt. Mivel a sportág nincs közelebről meghatározva, a sikeres megértéshez szükség lehet a további szövegkörnyezetre, vagyis ha például e mondat egy sportújság szalagcíme, akkor magára a tudósításra, de legalábbis annak egy részére. De a tágabb ko-textus ismerete nem feltétlenül szükséges, hiszen a világról való előzetes tudásunk alapján könnyen kijelölhetjük a megnyilatkozás tematikus kontextusát, vagyis aktivizálhatjuk például azt a tudásunkat, hogy éppen most zajlik a vízilabda-világbajnokság, és a magyar csapat tegnapelőtt már bejutott a döntőbe stb. Amíg tehát a ko-textus fogalma a nyelvi környezetre vonatkozik, addig a kontextus fogalma arra a fizikai, társadalmi és mentális világra, amely a résztvevőket körülveszi akkor, amikor diskurzusba kerülnek egymással.

2. A résztvevők világa

Fentebb láthattuk, hogy a kontextus összetevői megközelíthetők olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában. Megközelíthetők azonban olyan viszonyrendszerként is, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát foglalja magában. Ezen utóbbi modellt ismertetve első lépésként a megnyilatkozások létrehozásához és befogadásához kapcsolódó résztvevői szerepek jellemzőit tárgyaljuk, majd rátérünk a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből felépülő fizikai világ, a társadalmi viszonyrendszerüket felölelő szociális világ és az (egymásnak tulajdonított) mentális állapotokat tartalmazó mentális világ bemutatására.

2.1. A résztvevői szerepek

A diskurzusok – legyenek azok akár dialogikus társalgások, akár monologikus (azaz csak virtuálisan dialogikus) szövegek – általános ismérve, hogy mindig van valaki, aki megnyilatkozik, és mindig van valaki, aki befogadja a megnyilatkozást. Mindez még abban az esetben is igaz, ha magunkban beszélünk, vagy ha titkos naplót vezetünk, ekkor ugyanis önmagunknak címezzük (interiorizáljuk) a kimondott vagy leírt szavakat (vö. Tomasello 1999/2002: 172–210). Ennélfogva egy beszédeseményhez szükségképpen két **résztvevői szerep** kapcsolódik: a **megnyilatkozó** és a **befogadó** szerepe (l. Verschueren 1999: 77–87, valamint vö. még Duranti 1997: 280–330). Nyelvi univerzálénak tartható, hogy a beszédesemény két résztvevői szerepét betöltő személyekre deiktikus nyelvi elemek utalnak. Az első személyű formák a megnyilatkozó szerepét, a második személyű formák a címzett szerepét teszik nyelvileg jelöltté. (A harmadik személyű formák a beszédeseményen kívül eső személyekre vonatkoznak, de a magázás és az önözés esetében – grammatikai metaforaként – második személyű funkciót töltenek be [l. bővebben Yule 1996: 9–11, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165]). Abban azonban már különbözhetnek az egyes nyelvek, hogy milyen formai megoldásokkal fejezik ki a résztvevői szerepeket.

- (4a) I love you!
 (4b) Kocham cię!
 (4c) Szeretlek!

Ahogy a (4a) angol nyelvű példája mutatja, bizonyos nyelvekben személyes névmások töltik be a résztvevői szerepekre utaló, deiktikus funkciót. Más nyelvekben, mint azt a (4b) lengyel nyelvű példája is tanúsítja, a személydeixis a névmások (*cię*) mellett morfológiailag is kifejeződhet (*kocham*). A magyar is ez utóbbi csoportba tartozik, de abban egyedülálló, hogy – mint a (4c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban is ki tudja fejezni az első és a második személyt (l. Verschueren 1999: 78). (A magyar nyelv további sajátossága, hogy – ellentétben az európai nyelvek túlnyomó többségével – a harmadik személyű paradigmában nem tesz különbséget nyelvtani nemek között.)

A résztvevői szerepek tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az interakció közvetlensége, illetve közvetettsége alapvetően befolyásolja a megnyilatkozó és a befogadó viszonyát. Közvetlen (szemtől szembeni) interakcióban a megnyilatkozó számolhat a befogadó(k) fizikai jelenlétével. Közvetett interakcióban viszont nem tehet mást a megnyilatkozó, mint maga elé képzelet (virtuális) befogadóját vagy befogadóit. Mindez azonban a **befogadó** szerepét, szerepeit is meghatározza. Közvetett interakciós helyzetben akkor válunk befogadókká, ha például kinyitunk egy könyvet vagy újságot, és elkezdjük olvasni, vagy ha egy levél olvasásába fogunk, vagy ha visszahallgatjuk az üzenetrögzítőt stb. Fontos azonban megjegyezni, hogy amíg bizonyos megnyilatkozások (például az e szempontból prototipikus irodalmi szövegek) elvileg bárkihez szólnak, aki értelmezni tudja és akarja őket, addig bizonyos megnyilatkozásokra az jellemző, hogy csak meghatározott **címzettek**hez szólnak. Ha tehát valaki elköveti azt az indiszkréciót, hogy elolvasson egy másnak szóló levelet, vagy lehallgat egy másnak szóló üzenetet, annak ellenére válik befogadóvá, hogy nem ő a megnyilatkozás címzettje. A közvetlen interakciós társalgásban fizikailag jelen lévő befogadó is többféle szerepet tölthet be (l. Verschueren 1999: 82–5). Egyrészt természetesen betöltheti a **közvetlen címzett** szerepét, amennyiben neki szólnak a másik megnyilatkozásai. Másrészt **mellékes résztvevője** is lehet a diskurzusnak, mint például az a kisfiú, aki az apjával való séta közben illedelmesen végighallgatja az apja és annak kollégája közötti eszmecserét a munkahelyi ügyekről. A szigorúan vett résztvevőkön kívül azonban olyanok is hallhatják a társalgásban elhangzó megnyilatkozásokat, akik nem részesei a beszédeseménynek. Egyrészt azok a **báméskodók**, akikről a résztvevők feltételezik, hogy hallják azt, amiről beszélgetnek. (Az előbbi példát folytatva: mondjuk a közeli padon üldögélő idős házaspár.) Másrészt azok a **hallgatózók**, akikről a résztvevők nem sejtik, hogy kihallgatják a beszélgetést. (Például az a bokrok jótékony takarásában lévő padon ülő férfi, aki – lévén a két beszélgetőtárs főnökének jó barátja – kíváncsian fülel.) A résztvevői szerepekhez kapcsolódó kérdésekről szólva meg kell még említeni, hogy mind a megnyilatkozó, mind a befogadó felléphet **közvetítő**ként is.

- (5a) A professzor úr várja önt.
 (5b) Kisfiam, nem kellene már ezt az ablakot megpucolni?

Ha egy titkárnő az (5a) megnyilatkozással fordul az ott várakozó hallgatói képviselőhöz, akkor csak a közvetítő szerepét tölti be, mivel nyilvánvalóan nem ő az üzenet forrása, hanem a professzor. Ha pedig az (5b) példát nézzük, könnyen el tudunk képzelni egy olyan – közmondásban is megörökített – kontextust, amelyben a fenti megjegyzés elsősorban nem a megszólított fiatal férjnek van címezve: neki csak közvetítenie kellene az üzenetet, mégpedig ifjú hitvese számára.

A résztvevői szerepekről szólva fontos megjegyezni, hogy bizonyos diskurzusokkal kapcsolatban számolnunk kell a résztvevői szerepek egymásba ágyazódásával. Elsősorban, de természetesen nem kizárólagosan a közvetett interakcióval hangsúlyozottan jellemezhető irodalmi (művészi, tudo-

mányos és publicisztikai) szövegekre jellemző, hogy magukban foglalnak különféle diskurzusokat (l. Bahtyin 1953/1988: 247–8, Verschueren 1999: 81–2, valamint Tátrai 2003: 390–6). Hogy csak a legjellemzőbbeket vegyük: a drámák lényegében fiktív párbeszédéből állnak, a regények pedig lényegében egy történet elmondását fikcionálják. A regényekbe emellett párbeszéddek, mindennapi elbeszélések, anekdoták, levelek, naplók stb. ágyazódhatnak be. Ugyanígy találhatunk beágyazott diskurzusokat a tudományos szövegekben, más tudományos szövegekből vett idézetek vagy egyéb források, példák formájában. Valamint a publicisztikai szövegekben (interjúkban, riportokban), amelyek (jó esetben) nem fiktív beszélgetéseket foglalnak magukban; stb. A beágyazott diskurzusokhoz **beágyazott résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepek** kapcsolódnak.

(6) Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.

A (6) olyan rövid szöveggént értelmezhető, amelybe beágyazódik egy szintén meglehetősen rövid diskurzus. A beágyazott diskurzus (*Te is várj!*) két résztvevője a megnyilatkozó szerepét betöltő Kornél és a címzettként megjelölt barát. A (6)-ban közölt diskurzus tehát egyrészt – egyenes idézet formájában – közli Kornél megnyilatkozását, másrészt – az idéző mondatban – felvázolja annak kontextusát. Pontosabban: megnevezve a résztvevőket a beágyazott megnyilatkozás személyközi viszonyait a ko-textus részévé teszi (l. bővebben Tátrai 2002: 58–60). Hogy kik is ennek a diskurzusnak a résztvevői, azt nem tudjuk. Annyi valószínűsíthető csak, hogy a megnyilatkozó nem Kornél, a befogadó pedig nem a barát. Rájuk ugyanis harmadik személyű formák utalnak az idéző mondatban, holott – mint tudjuk – a megnyilatkozóra első, a befogadóra pedig második személyű alakokkal szokás utalni. Azért csak valószínűsíthető, mert azt is tudjuk, hogy nemcsak Julius Ceasar élhet azzal a lehetőséggel, hogy önmagáról harmadik személyben beszéljen. A résztvevői szerepek egymásba ágyazódása szempontjából azonban ez az utóbbi lehetőség sem bír különösebb jelentőséggel, hiszen nemcsak mások megnyilatkozásait, hanem a magunkéit is beágyazhatjuk a diskurzusainkba. Azt viszont meg kell említeni, hogy a (6)-ban olvasható diskurzus is beágyazódik abba a diskurzusba, amelyben e sorok írójaként én töltöm be a megnyilatkozó, Ön pedig, nyájas olvasó, a befogadó szerepét. Ennélfogva itt a résztvevői szerepek többszörös egymásba ágyazódásáról beszélhetünk. Természetesen nemcsak arra van módunk, hogy a különböző diskurzusokat szó szerint, azaz egyenes idézet formájába emeljük be a magunk megnyilatkozásába, hanem arra is, hogy függő vagy szabad függő beszédet alkalmazzunk.

(7a) Kornél azt mondta barátjának, hogy ő is várjon.

(7b) Kornél azt mondta barátjának, hogy te is várj.

A (6) példa egyenes idézetében azt láthattuk, hogy a nézőpont – azon belül is a referenciális kiindulópont (Sanders–Spooren 1997: 87) – átkerül az idézett szereplőre, azaz Kornélra. Az idézett részben ugyanis az első személy rá, a második személy pedig beágyazott megnyilatkozásának címzettjére vonatkozik. A (7a) által szemléltetett függő beszédre, amelyben a megnyilatkozó csak az idézett megnyilatkozás propozicionális tartalmára összpontosít, viszont az jellemző, hogy a deiktikus elemek, köztük a személyekre utalók is, az ő személyéből kiindulva válnak értelmezhetővé. A referenciális kiindulópont a (7a)-ban tehát nem kerül át a beágyazott diskurzus beszélőjére. A (7b)-ben azonban, amely a szabad függő beszéd egyik lehetőségét szemlélteti, a függő mondat szerkesztést alkalmazó megnyilatkozó nézőpontja mellett a beágyazott megnyilatkozó nézőpontja is megjelenik, amelyet a mellékmondat második személyű alakjai mutatnak (a szabad függő beszéd problémájáról bővebben l. Kocsány 1996, valamint Tátrai 2002: 75–83).

A résztvevői szerepek alakulásának sajátos példája az **apoztrophé** alakzata, amelyben a megnyilatkozó oly módon használja ki a nyelvi tevékenység dialogikus természetéből adódó lehetőségeket, hogy megnyilatkozásának tényleges címzettjétől elfordul, és egy másik (otlévő vagy odaképzelt) címzettet (élőlényt, elvont fogalmat, tárgyat) szólít meg (vö. Culler 1981/2000).

(8) Istenem, bárcsak már otthon lennék!

A (8)-ban szereplő – meglehetősen konvencionális – aposztrophé elhangozhat például egy autó két utasa közötti társalgás egyik fordulójaként egy fárasztó és veszélyes éjszakai utazás alkalmával. Szemben a beágyazott megnyilatkozásokkal, a (8) nem egy megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet felidézéseként értelmezhető, hanem egy jelenbeli dialogikus viszony kialakításaként a tényleges dialogikus viszony keretében. Az aposztrophé mint megnyilatkozás tehát párhuzamos és szinkrón azzal a megnyilatkozással, amely neki keretet ad.

2.2. A résztvevők fizikai, szociális és mentális világa

Mint ahogy arról már szó esett, a kontextus összetevői megközelíthetők olyan viszonyrendszerként, amely a diskurzus résztvevőinek fizikai, szociális és mentális világát öleli fel (l. Verschueren 1999: 75–102). Hangsúlyozni kell azonban, hogy e pragmatikaelméleti keretben a résztvevők fizikai, szociális és mentális világa kölcsönösen feltételezik egymást. Egyfelől a diskurzus során minket körülvevő fizikai és szociális világ az elménkben reprezentálódik, másfelől az elménk működéséről csak a fizikai és társas környezet figyelembe vételével, ahhoz való viszonyukban beszélhetünk (vö. Tomasello 1999/2002).

A **fizikai világot** az a tér-idő viszonyrendszer alkotja, amelyet mind a megnyilatkozó, mind a befogadó észlel, érzékel maga körül. A tér és az idő megnyilatkozásbeli reprezentálódása szoros összefüggésben áll egymással (bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001: 132–62). A térbeli és időbeli tájékozódás ugyanis a beszélő által alkalmazott nézőpontok tekintetében összekapcsolódik egymással. Másképpen szólva: a térnek mindig van idővonatkozása és az időnek is mindig van térvonatkozása.

A **térbeli viszonyokra** történő utalásnak többféle, alapvetőnek mondható lehetősége áll a rendelkezésünkre.

(9a) Ott vár a barátod.

(9b) A barátod a hirdetőoszlop előtt vár

(9c) A barátod az épület előtt vár.

A (9a) a **rámutatásos térbeli utalást** szemlélteti. E lehetőségnek az a jellemzője, hogy a saját térbeli elhelyezkedéséből kiinduló megnyilatkozó (általában gesztussal kísért) deiktikus nyelvi elemekkel utal a különböző helyekre. Ez esetben az elhelyezés és az irányadás természetesen nemcsak távolra mutató (*ott, oda, onnét* stb.), hanem közelre mutató (*itt, ide, innét* stb.) formákkal is történhet. A (9b) és a (9c) a **dimenzionális térkijelölés** két típusára hoz példát, amelyre átfogóan az jellemző, hogy egy dolog térbeli elhelyezkedését, mozgásának irányát egy másik dologhoz viszonyítjuk. A (9b)-ben azonban a két dolog viszonyát a megnyilatkozó elhelyezkedése, azaz egy **külső (deiktikus) nézőpont** határozza meg. Ugyanis csak a beszélő elhelyezkedéséből kiindulva értelmezhető, hogy ki látható a kör keresztmetszetű oszlop előtt, mellett és mögött. A (9c)-ben viszont **belső (intrinzikus) nézőpont** érvényesül. Egy épületnek ugyanis konvencionálisan van eleje, oldala és hátulja, ennél fogva a két dolog viszonya nem függ a beszélő elhelyezkedésétől. Ez utóbbi esetben a résztvevők fizikai világának ismeretére azért van szükség, mert enélkül nem tudjuk eldönteni, hogy a határozott főnévi szerkezettel jelölt épület mely objektumra vonatkozik. A térbeli viszonyok észlelésével kapcsolatban fontos még megjegyezni, hogy általában a kisebb, kevésbé szembetűnő, mozgó vagy mozogni tudó dolog (*barátod*), vagyis a **figura** (alak) elhelyezkedését viszonyítjuk a nagyobb, szembetűnőbb, mozdulatlan dolog (*hirdetőoszlop*, illetve *épület*), vagyis az **alap** (háttér) elhelyezkedéséhez. (A kognitív nyelvészetben központi fogalomként megjelenő figura/alak és alap/háttér bővebb, összefoglaló jellegű értelmezésére l. Wallace 1982, Langacker 1987.)

Az **időviszonyok** értelmezéséhez célszerű három időminőséget megkülönböztetni egymástól. A **beszédidő** az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozást teszi. A beszédidőtől elkülönül az **eseményidő**, amely az említett esemény megvalósulásának idejét jelöli. Harmadikként a **referenciaidőt** kell megemlíteni, amely az eseményidőtől különböző, annak viszonyítására szolgáló időre vonatkozik (l. Reichenbach 1947: 287, valamint Verschueren 1999: 96–7, Kiefer 1992: 803–4).

- (10a) A professzor úr most érkezett meg a tanszékre.
 (10b) A professzor úr 8 óra 37 perckor érkezett meg a tanszékre.
 (10c) Miután megérkezett a tanszékre, a professzor úr kitöltötte a jelenléti ívet.

A (10a)-ban, ahogy azt a *most* deiktikus nyelvi elem mutatja, az eseményidő nagyjából egybeesik a beszédidővel. Azért csak nagyjából, mert a *most* nemcsak egy pillanatot, hanem viszonylag hosszabb időtartamot is jelölhet. A csak nagyjából való egybeesést egyébiránt a példában szereplő ige (*érkezett*) múlt idejű használata is megerősíti. Az eseményidő ez esetben tehát a beszédidőhöz viszonyítva nyer meghatározást. Az eseményidőre azonban nemcsak deixissel (l. még *tegnap*, *holnap*, *a múlt héten* stb.) lehet utalni. A (10b)-ben az eseményidő jelölésére alkalmazott *8 óra 37 perckor* szerkezet például nem deiktikus. Ahhoz azonban, hogy a napot és az évet is megtudjuk, természetesen ismernünk kell a beszédidőt, és ahhoz kell viszonyítanunk. A (10c)-ben a beszédidőtől különböző referenciaidő jelenik meg, hiszen az eseményidőt a *miután* időhatározó-szó után következő mellékmondatban kifejtett eseményhez viszonyítva értelmezzük. A beszédidő itt csak abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a referenciaidő és az eseményidő – az igealakok tanúsága szerint – hozzá képest a múltban helyezhető el.

A fizikai világ értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a közvetlen interakcióval jellemezhető társalgásokban a résztvevők általában ugyanabban a térben és időben helyezkednek el. A résztvevők térben elfoglalt pozíciója, a **megnyilatkozó elhelyezkedése** és a **befogadó elhelyezkedése** természetszerűleg ekkor sem eshet teljesen egybe (kivéve, ha magunkban, magunknak beszélünk). A telefonbeszélgetések során, mivel a résztvevők más helyen vannak, az interakció ezért tartható csak részlegesen (időben) közvetlennek. A közvetett interakcióval jellemezhető szövegekben viszont a megnyilatkozás és a befogadás helye és ideje – akár jelentős mértékben is – eltér egymástól. Ennélfogva az utóbbi esetben az időviszonyok értelmezését alapvetően meghatározza a **megnyilatkozás ideje** és a **befogadás ideje** közötti eltérés, amely kihatással van a térvizonyok értelmezésére is. A térvizonyok deiktikus jelölésének csak szimbolikus lehetősége áll fenn (például egy levélben: *itt [nálunk]*, *ott [nálatok]* stb.).

A megnyilatkozások sikeressége attól is függ, hogy megfelelnek-e annak a társadalmi elvárásrendszernek, amely a nyelvi tevékenységnek keretet ad. A fizikai világ mellett ennélfogva a kontextus fontos összetevője az a **szociális világ**, amely a résztvevők társadalmi viszonyait, egymáshoz és más harmadik személyű utaltakhoz képest elfoglalt társadalmi helyzetüket foglalja magában. A résztvevők társadalmi viszonyait a szociális deixis különböző lehetőségei (megszólítások, felszólítások, címek és rangnevek, tegező, magázó és önöző formák, üdvözlő formulák stb.) teszik nyelviileg jelöltté. De általában is elmondható, hogy a megnyilatkozó választásait a rendelkezésére álló különböző nyelvi lehetőségek közül alapvetően meghatározza az a **társadalmi viszonyrendszer**, amelynek megnyilatkozásával maga is részesévé válik. A megfelelő nyelvi megoldás kiválasztása nagyban függ ugyanis attól, hogy alárendelt, fölérendelt vagy éppen egyenrangú viszonyban, formális vagy informális, távoli vagy közeli kapcsolatban vagyunk-e azzal, akihez, illetve akiről beszélünk.

- (11) Már ne is haragudj, ez ostobaság!

Ha például egy fiatal egyetemi oktató az egyik jó barátjával folytat vitát egy tudományos problémáról, akkor a vita hevében elhangozhat a (11)-hez hasonló megjegyzés. Ha azonban ugyanerről

a problémáról ugyanez a fiatal oktató a témavezetőjével vagy a hallgatóival vitatkozik, akkor nem ajánlatos, illetve nem elegáns dolog a (11)-hez hasonló megjegyzésre ragadtatnia magát, mert megsértve a társadalmi normákat az együttműködés sikerét kockáztatja. (Az együttműködési alapelv [Grice 1975/1998] és az udvariasság összefüggésére l. Leech 1983: 79–103, Brown–Levinson 1987.) Továbbá a szociális világgal függ össze az is, hogy bizonyos diskurzusokban (és egyben társadalmi cselekvésekben) csak az adott **társadalmi intézmények** által megerősített megnyilatkozók és címzettek vehetnek részt. Például börtönbüntetésre csak bíró ítéltet, és csak azt, aki az ügy gyanúsítottja volt, házastársakká csak az anyakönyvvezető vagy az adott egyház által felhatalmazott személy nyilváníthat, és csak azokat, akik korábban kifejezték házassági szándékukat stb.

A résztvevők szociális világát meghatározó társadalmi normák **kultúránként** különbözők lehetnek. (E témakör kiemelt kutatási területe a nyelvészeti antropológiának: l. Duranti 1997: 23–50.) Az ennek szemléltetésére hozott példa, amelyet személyes tapasztalataim is megerősítenek, az egyébiránt évszázadok óta intenzív kulturális kapcsolatban lévő magyar és lengyel nyelvközösség eltérő nyelvhasználati normáit érinti. Vélhetően nemcsak az ELTE bölcsészkarán, hanem általában a magyar egyetemeken is bevett szokás, hogy a hallgatók – akárcsak annak idején a középiskolai tanáraikhoz – a *Tanárnő!* vagy *Tanár úr!* megszólítással fordulnak a professzorhoz ugyanúgy, mint a tanársegédhez, hacsak nem tegezik őket. (Ezért utaltam az 1. alfejezet első példája [*Jó reggelt, professzor úr!*] kapcsán egy titkárnőre, és nem egy hallgatóra.) A krakkói Jagelló Egyetemen – és vélhetően a többi lengyel egyetemen is – viszont mások az elvárások. A lengyel egyetemi hallgatók a megszólításban az oktató státuszától függően megjelölik annak vagy az egyetemi végzettségét (*panie magistrze* 'magiszter úr'), vagy a tudományos fokozatát (*panie doktorze* 'doktor úr'), vagy az egyetemi beosztását (*pani profesor* 'professzor asszony'). A lengyel középiskolások pedig általában a *Panie profesorze!*/*Pani profesor!* megszólítással illetik az egyébként magiszteri fokozattal rendelkező tanáraikat. Mindehhez érdemes még hozzátenni, hogy a lengyelben a *pani/pan* megszólítással (névvel vagy beosztással kiegészítve, illetve a nélkül) kortól, végzettségtől, foglalkozástól stb. függetlenül mindenkihez oda lehet fordulni: egy takarítónőhöz és egy bolti eladóhoz éppúgy, mint a tanszéki titkárnőhöz vagy a dékánasszonyhoz, egy diákhoz éppúgy, mint a gondnokhoz. A magyar nyelvi praxisban ezzel szemben nem ilyen egyértelműek a megszólítással kapcsolatos normák, meglehetősen nagy változatosság és bizonytalanság tapasztalható, főleg ami a nők megszólítását (*hölgyem, asszonyom, kislány, kisasszony, fiatalasszony, kollegina* stb.) illeti. A szociális világot érintő, kulturálisan eltérő társadalmi normák, értékek pragmatikai vonatkozásaival, összehasonlító vizsgálatával – ahogy a kultúránként különböző sémákkal (tudáskeretekkel, forgatókönyvekkel) is – az úgynevezett **kultúraközi pragmatika** foglalkozik (áttekintő bemutatására l. Blum-Kulka–House–Kasper [eds.] 1989, valamint Wierzbicka 1991).

A kontextus összetevői között az eddig említetteken (a résztvevőkön, azok fizikai és szociális világán) kívül számításba kell még venni a **mentális világot**, vagyis a résztvevők mentális állapotait. A résztvevők mentális világának figyelembevétele azért elengedhetetlenül szükséges, mert a nyelvi tevékenység végeredményben két emberi elme közötti interakcióként fogható fel. Lényegében már Grice interakcióelmélete (1975/1998) is arra az elgondolásra épült, hogy az emberek képesek egymásnak **mentális állapotokat**, például szándékokat tulajdonítani (erről bővebben l. Tomasello 1999/2002, továbbá vö. még Reboul–Moeschler 1998/2000: 57–99). Ez a képesség egyaránt fontos szerepet játszik a megnyilatkozások létrehozásának és értelmezésének folyamatában. Egyfelől a megnyilatkozó is arra tekintettel fogalmazza meg a maga mondandóját, hogy milyen mentális állapotokat vélelmez a befogadónál. Másfelől a befogadó is különböző mentális állapotokat tulajdonít a beszélőnek akkor, amikor értelmezi a megnyilatkozást. Egy példa segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy sorra vegyük azokat a lehetséges szempontokat, amelyek értelmezhetővé teszik a résztvevők mentális világát (a mentális állapotok itt ismertetett értelmezésére l. Verschueren 1999: 87–90).

(12) Azt hiszem, meg kellene fontolnod a témaváltoztatást.

Képzeld el, hogy a (12)-ben megfogalmazott tanácsot két jó barátságban lévő doktorandus egyike mondja a másiknak. A megnyilatkozónak tulajdonítható mentális állapotokról szólva kiindulhatunk annak **személyiségéből**, illetve személyiségjegyeiből. Vajon egy igaz baráttal van dolgunk, aki elég bátor ahhoz, hogy vállalja az esetleges összeütközést, vagy csak egy számító álbaráttal, aki csak a saját érdekeit nézi? Számításba vehetjük az **érzelmeket**, a megnyilatkozó érzelmi érintettségét is. Vajon a féltés vagy a féltékenység irányítja a szavait? Számolhatunk továbbá a **hiedelmekkel**, amelyek – tágan értve – a megnyilatkozó pragmatikai háttérismereteit jelentik. Vajon az eredeti terv megvalósításának komoly szakmai nehézségeiről van meggyőződve, vagy csak közös témavezetőjük véleményét ismeri? Figyelembe vehetjük még azt, hogy milyen **vágyak** vagy **kívánságok** játszanak szerepet. Vajon igazán azt akarja, hogy a másik megváltoztassa a témáját? Végül rákérdezhetünk, arra, hogy milyen sajátos **motivációk** vagy **szándékok** állnak a háttérben. Vajon kizárólag a barátja érdekeit tarja szem előtt, vagy a saját előmenetele szempontjából is járna némi előnnyel az esetleges témaváltás? E szempontok segítségével természetesen az is megközelíthető, hogy a megnyilatkozó milyen lehetséges mentális állapotokat tulajdoníthatott a befogadónak akkor, amikor a különböző lehetőségek közül a rendelkezésére álló nyelvi potenciálból éppen az (12)-ben olvasható megoldást választotta. Vélhetően ennek részletezése nélkül is belátható, hogy a mentális világ egyrészt **kognitív** (vagyis a megismeréssel kapcsolatos), másrészt **emotív** (vagyis az érzelmekekkel kapcsolatos) összetevőket tartalmaz. Az alábbiakban, ahol a kontextus létrehozásának folyamatát tárgyaljuk, természetesen érintjük a résztvevők fizikai és szociális világához kötődő ismereteit, de elsősorban a mentális világukhoz kapcsolódó ismeretek alkalmazásának kérdését helyezük előtérbe.

3. A kontextus létrehozásának folyamata

Az összetevők bemutatása során már szóba került, hogy egy konkrét megnyilatkozás kontextusát nem úgy kell felfognunk, mint előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező ismeretek rendszerét. A kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni. Ekkor viszont választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy melyek azok a kontextuális ismeretek, amelyekre az éppen aktuális megnyilatkozás megalkotásakor számítunk, illetőleg amelyek az éppen aktuális megnyilatkozás sikeres értelmezését lehetővé teszik a számunkra. Továbbá: hogy ezen ismeretek hogyan aktualizálódnak. Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk. Mégpedig azon részét, amelynek viszonylatában az adott megnyilatkozás relevánsnak tekinthető. Mindez azzal magyarázható, hogy mindegyik megnyilatkozás saját **relevanciájának** elvárását váltja ki a befogadóból. (A relevanciaelvet, amely a megnyilatkozások értelmezésének alapjául szolgál, a Grice elméletéből kiinduló Sperber és Wilson [1986] dolgozta ki moduláris kognitív keretben, amelyről magyarul I. Reboul–Moeschler 1998/2000: 85–98.) A kontextus létrehozásakor tehát olyan ismereteket kell mozgósítanunk, amelyek biztosítják a megnyilatkozás megfelelő, sikeres értelmezését az éppen aktuális kommunikációs feltételek és igények mellett.

Először nézzük meg egyszer a korábban már tárgyalt (2) példát (*Nem mondom, szép jószág*). E megnyilatkozást egy parasztgazda vendégének tulajdonítottuk, aki egy tehenet és a gazda éppen tehenet fejő lányát nézve teszi a fenti megjegyzést. Ha a gazda a tehenet kínálja megvételre, akkor azok alapján az ismeretei alapján, amelyek a fizikai környezet észleléséhez és a másik résztvevőnek tulajdonított mentális állapotokhoz, ezen belül is elsősorban annak szándékaihoz kötődnek, nagy valószínűséggel úgy értelmezi a (2) megnyilatkozást, hogy az a tehenre vonatkozik. E példára még majd visszatérünk, most azonban nézzünk egy másik példát, amelyben az értelmezést lehetővé tevő kontextus létrehozásában a résztvevők fizikai világa nem, de szociális és mentális világuk, azon belül is elsődlegesen hiedelmek annál inkább szerepet kapnak.

(13) A király meghalt. Aztán a királynő halt meg bánatában.²

A (13)-ban található rövid kis történet megértése vélhetően nem okoz különösebb nehézséget egy magyar anyanyelvű olvasó számára. Ez annak köszönhető, hogy könnyen létrehozható olyan kontextus, amelyben e kétmondatnyi megnyilatkozás sikeresen értelmezhető. A kontextus létrehozásának folyamatát megközelíthetjük egyrészt a lokális, másrészt az analógiás értelmezés alapelve felől (l. Brown–Yule 1983: 58–67). A **lokális értelmezés** azt jelenti, hogy a történetben szereplő személyek, helyek, idők és okok között megpróbálunk olyan szoros kapcsolatot teremteni, amelyet csak megengednek a megnyilatkozás nyelvileg kifejtett részei. A (13) értelmezésekor olyan következtetési folyamatok zajlanak bennünk, amelyek eredményeképpen – ha nem tévedek – a királyt és a királynőt házaspárnak tekintjük, akik ennél fogva természetesen egy országban és egyazon korban éltek, amíg meg nem haltak. Haláluk között sem telt el túl nagy idő: inkább hónapok vagy legfeljebb egy-két év, de semmiképpen sem néhány évtized. A királynő bánatának okát pedig a király halálában találjuk meg. (Afölött könnyen átsiklunk, hogy egy király felesége, vagyis egy királyné csak nagyon ritkán lesz a férjjel együtt vagy annak halála után uralkodó, azaz királynő.) A lokális értelmezés alapelve mellett a kontextus létrehozásában szerepet kap még az analógia. Az **analógiás értelmezés alapelve** szerint egy megnyilatkozás értelmezésekor mozgósítjuk azt a tudásunkat, amelyhez az adott megnyilatkozáshoz valamilyen szempontból hasonló más megnyilatkozások értelmezésével jutottunk. Mindez a (13) esetében azt jelenti, hogy bizton támaszkodhatunk a narratív műfajok, azon belül is elsősorban a mesék értelmezésével kapcsolatos korábbi tapasztalatainkra.

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy a kontextus létrehozása érdekében a befogadónak konstruktív módon hozzá kell járulnia a kontextus megalkotásához, vagyis mentális **erőfeszítéseket** kell tennie. Az értelmezés akkor mondható sikeresnek, ha ezek az erőfeszítések kielégítő **hatásokkal** járnak (l. Sperber–Wilson 1986). A hatásokat akkor érezzük kielégítőnek, ha a következtetési folyamatok végén levont konklúzió(k) által olyan tapasztalathoz jutunk, amely kárpótol bennünket az erőfeszítésekért. A befogadó erőfeszítéseinek, konstruktív hozzájárulásának mértéke azonban egészen eltérő lehet a különböző megnyilatkozások esetében. Amíg egyes megnyilatkozások kontextusának megalkotása egészen minimális erőfeszítést követel meg, addig más esetben egészen nagy mentális erőfeszítésre van szükség.

(14) Alvó szegek a jéghideg homokban.

Plakátmagányban ázó éjjelek.

Égve hagyta a folyosón a villanyt.

Ma ontják véretem.

Ellentétben a (13) példával, amelynek kontextusa – mint ahogy azt tapaszthattuk – viszonylag kis erőfeszítéssel létrehozható, a (14)-ben idézett Pilinszky-költemény, a *Négysoros* kontextusának megalkotása vélhetően már lényegesen nagyobb erőfeszítéseket igényel a mindenkori olvasótól. A *Négysoros* mondatai között ugyanis nem olyan könnyű összefüggést teremteni. A lehetséges következtetési folyamatok rekonstruálása helyett most elégedjünk meg annak megállapításával, hogy aki hajlandó és képes jelentős energiákat mozgósítani a kontextus létrehozása érdekében, azt ez esetben olyan jelentős (esztétikai) hatások érhetik, amelyek kiegyenlítik az erőfeszítéseit. (A *relevanciaelv* alkalmazhatóságára a szépirodalmi kommunikációban l. Tarnay 1991.) Mivel azonban az emberek közötti kommunikáció nem mondható mindig sikeresnek, természetesen előfordulhat olyan eset is, hogy – vagy a megnyilatkozó, vagy a befogadó hibájából – az erőfeszítéseket nem kárpótolják megfelelő hatások. E tapasztalat birtokában például más is dönthet úgy, hogy az adóbevallás kitöl-

² A sokszor idézett példa E. M. Forstertől (1927/1999: 69) származik, l. még Brown 1994: 15–8.

téséhez mellékelt útmutató elolvasása helyett egy e tekintetben nagy gyakorlattal rendelkező ismeróst kér meg arra, hogy töltsse ki helyette a nyomtatványt.

Térjünk vissza még egyszer a (2)-ben szerepeltetett példára (*Nem mondom, szép jószág*). Arra jutottunk, hogy a felvázolt körülmények között a gazda nagyobb valószínűséggel fogja úgy értelmezni a megjegyzést, hogy az a tehenre vonatkozik, minthogy azt a lányára vonatkoztatná. A gazda ugyanis a tehenet akarja eladni, és a *jószág* szó konvencionális(abb) vonatkozása is egy háziállat szokott lenni. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy létrejőjenek a kontextuális értelmezés olyan lehetőségei, amelyekben a fenti megjegyzés a lányra vonatkozik.

- (15a) De a tehenről ez már nem mondható el.
 (15b) És mit szól a tehenhez?

Ha például a vendég a (15a)-val folytatja a maga megnyilatkozását, akkor ezzel azt is egyértelművé teszi befogadója számára, hogy az előző mondatával nem a tehenet, hanem a lányt minősítette. Nemcsak a vendég, hanem a gazda is manipulálhatja azonban a kontextust, például oly módon, hogy vendége megjegyzésére a (15b) mondattal felel. A diskurzus résztvevőinek tehát lehetőségük van a **kontextusok manipulálására**, amely azt jelenti, hogy a megnyilatkozást vagy annak egy részletét nem az adott kommunikációs és nyelvi környezetben elvárható(bb) értelemben használják, hanem egy másik értelmezés lehetőségét nyitják meg (l. Verschueren 1999: 110–1).

A kontextus létrehozásának, vagyis a megnyilatkozás kontextuális értelmezésének folyamataiban a befogadók tehát rákényszerülhetnek arra, hogy módosítsák a kontextusról kialakított addigi elképzeléseiket. A kontextus létrehozása így az esetleges pontosításokat, átalakításokat is magában foglalhatja. Ezt a folyamatot nevezzük **kontextualizációnak** (l. Verschueren 1999: 111–2).

- (16) Egy szép, napos délelőtt Peti elindult az iskola felé.³

Ha a (16) példát olvassuk, akkor az abban szereplő *Peti*ről csak annyit állapíthatunk meg minden kétséget kizáróan, hogy van valaki, akit így hívnak. A tulajdonnév ugyanis egzisztenciális előfeltevés-kiváltóként funkcionál. Ennek ellenére mégis nagy a kísértés arra, hogy olyan kontextust hozzunk létre, amelyben *Peti* egy kisdíák, hiszen talán ez a legkönnyebben előhívható kontextus. Ebben szerepet játszik a ko-textus is az *iskola* szó szerepeltetésével, valamint az a tudásunk, hogy e becézett keresztnévvel elsősorban gyerekekre szoktak utalni. *Peti* kisdíák voltak feltételezését erősítheti továbbá az is, ha a világról való – kulturális kötöttségű – tudásunk részét képezi az a sláger, amely a nehéz iskolatáskáról szól.

- (17) A táskájában ott voltak a VIII. évfolyam kijavított matematikadolgozatai.

Ha viszont a (17) mondatot a (16) folytatásaként értelmezzük, akkor a kontextualizáció két alapvető lehetőségével számolhatunk. Vagy továbbra is kisdíáknak tartjuk *Petit*, de ekkor meglehetősen szokatlan dolognak kell tartanunk azt, hogy a táskája a kijavított dolgozatoktól nehéz. Vagy azt feltételezzük, hogy *Peti* nem egy kisdíák, hanem egy tanár, akire a megnyilatkozó – például ha közeli jó ismerőse – szintén utalhat becéző formával. Ekkor viszont nincs semmi meglepő abban, hogy *Peti* magával viszi az iskolába a dolgozatokat.

- (18) A felesége *megkérte*, hogy ugorjon be velük az iskolába, mielőtt bemenne a munkahelyére.

³ E példa Sanford–Garrod (1981: 10) klasszikusnak számító példáján (*John was on his way to school*) alapul.

Ha azonban a történet a (18) mondattal folytatódik, mindkét feltételezésünket el kell vetnünk. Egyrészt *Peti* nem lehet kisdíák, mert felesége van, másrészt nem lehet tanár, legalább is az említett iskolában, mert a munkahelye máshol van. Következésképpen a (18) – azáltal, hogy eloszlát bizonyos félreértéseket – visszamenőlegesen kontextualizálja a (16)-ban és a (17)-ben kifejtetteket. A (18) ugyanakkor önmagát is kontextualizálhatja, például oly módon, hogy a történet mesélője ironikusan intonálja a *megkérte* szót. Ekkor ugyanis vélhetően szintén egyértelművé válik valami a befogadó számára *Peti* és a felesége viszonyát illetően. A *megkérte* ironikus intonálásával a (19) ugyanakkor azt is példázza, hogy a kontextualizáció nemcsak a hiedelmek, hanem a szándékok felől is megközelíthető. Azokat a nyelvi megoldásokat (nyelvi nyomokat), amelyek a kontextualizáció jelzésére szolgálnak és a nyelvi struktúra minden szintjén előfordulhatnak, összefoglaló elnevezéssel kontextualizációs utasításoknak (Gumperz 1982) nevezzük.

Összegzés

A kontextus a megnyilatkozás kommunikációs környezetére vonatkozó ismereteket és azok alkalmazását foglalja magában. Ennélfogva a kontextus ismerete a szituációval, vagyis a közlés személyközi, valamint térbeli és időbeli viszonyaival kapcsolatos ismereteket, a megnyilatkozásnak keretet adó társadalmi cselekvéssel kapcsolatos ismereteket, továbbá azokat a világról való ismereteket jelenti, amelyek a megnyilatkozás témájával függnek össze. A kontextus abban különbözik a ko-textustól, hogy az utóbbi a megnyilatkozás nyelvi környezetét jelölő fogalom. A kontextus viszont a résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepekből, illetve a résztvevők fizikai, szociális és mentális világából tevődik össze. A fizikai világ a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből épül fel. A szociális világ a résztvevők társadalmi viszonyrendszerét öleli fel. A mentális világ pedig a résztvevők (egymásnak tulajdonított) mentális állapotait tartalmazza. A megnyilatkozások kontextusa azonban nem előre adott, hanem az értelmezés folyamatában jön létre. A kontextus létrehozása azt jelenti, hogy a résztvevők erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, szociális és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák a megnyilatkozás relevanciáját. A kontextus létrehozása érdekében tett erőfeszítések és az azokat ellensúlyozó hatások mértéke azonban eltérő lehet az egyes megnyilatkozások esetében. Elmondható továbbá az is, hogy a résztvevők rákényszerülhetnek a kontextus módosítására, átalakítására. E folyamat a kontextualizáció, amelynek különböző nyelvi nyomai lehetnek a megnyilatkozásokban.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1953/1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kanyó Z.–Siklaci I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–80.
- Bar-Hillel, Yehoshua 1970/1998. Indexikus kifejezések. (Ford.: Pléh Csaba.) In: Pléh Cs.–Siklaci I.–Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 171–87.
- de Beaugrande, Robert–Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. (Ford.: Siptár Péter.) Corvina Kiadó, Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. (eds.) 1989. *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex.
- Brown, P.–Levinson, S. C. 1987. *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, G.–Malmkjaer, K.–Pollitt, A.–Williams, J. (eds.): *Language and Understanding*. Oxford University Press, Oxford, 10–20.
- Brown, Gillian–Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztrophé. (Ford.: Széles Csongor.) *Helikon* 370–89.
- van Dijk, Teun A. 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Penavin O.–Thomka B. (szerk.): *Tanulmányok 15. Újvidék*, 63–81.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Enkvist, Nils Erik 1985/1995. Bevezető: stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció. (Ford.: Palkó Gábor.) *Helikon* 252–65.
- Forster, E. M. 1927/1999. *A regény aspektusai*. (Ford.: Szili József.) Helikon Kiadó, Budapest.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Hymes, Dell 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 333–413.
- Kintsch, Walter–van Dijk, Teun 1978. Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review* 85: 363–94.
- Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. *Szemiotikai szövegtan 4*. JGYTF Kiadó, Szeged, 40–55.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári I. (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
- Langacker, Ronald 1987. *Foundation of Cognitive Grammar. Vol. I*. Stanford, California.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman. London, New York.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Malinowski, Bronislaw 1923. The Problem of Primitive Languages. In: Ogden, C. K.–Richards, I. A. (eds.): *The Meaning of Meaning*. Harcourt. New York, 296–336.
- Mey, Jacob L. 1998. Pragmatics. In: Mey, J. L. (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. (szerk.): *Jelentés és stilisztika*. Budapest, 258–63.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei*. (Ford.: Gécsig Zsuzsanna.) Osiris, Budapest.
- Reichenbach, Henry 1947. *Elements of Symbolic Logic*. MacMillan, New York.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Point of View. In: Liebert, W.-A.–Redeker, G.–Waugh, L. (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Sandig, Barbara 1986/1995. A német nyelv stilisztikája. (Ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán.) *Helikon* 306–33.
- Sanford, A. J.–Garrod, S. C. 1981. *Understanding Written Language*. Wiley, Chichester.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert F. 1977/1988. Forgatókönyvek, tervek, ismeretek. (Ford.: Síklaki István.) In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 367–77.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1986. *Relevance*. Blackwell, Oxford.
- Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Egy kognitív elmélet problematológiai megalapozása. *Literatura* 153–74.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. Argumentum. Budapest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Magyar Nyelvőr* 389–406.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. (Ford.: Gervain Judit.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Verschuereen, Jef 1995. Pragmatic perspective. In: Verschuereen, J.–Östman, J.-O.–Blommaert, J. (eds): *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia, 1–19.
- Verschuereen, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold. London / New York / Sydney / Auckland.
- Wierzbicka, Anna 1992. *Cross-cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. Mouton de Gruyter.
- Wallace, Stephen 1982. Figure and Ground: The interrelationship of linguistic categories. In: Hopper, P. J. (ed.): *Tense – Aspects. Between Semantics and Pragmatics*. J. Benjamins. Amsterdam, Philadelphia, 201–23.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

SUMMARY

*Tátrai, Szilárd***On the notion of context**

The background of this paper is what is called the pragmatic perspective. The notion of context as referring to the communicational circumstances of utterances has a crucial role in this approach to pragmatics, too. The notion of context stands for both the system of knowledge related to the communicational circumstances of an utterance and the process of putting that knowledge to use, i.e., it has both structural and procedural aspects. The paper discusses the components of context as well as the process of creating context. The components of context are approached by a double system of complementary criteria: on the one hand, as an intellectual domain including one's knowledge of the situation, of the action, and of the topic; and on the other hand, as a system of relationships that involves the physical, social, and mental worlds of the participants. In discussing the process of creating context, the author claims that context is not a previously given piece of reality independent of the utterance, hence its creation requires constructive contribution of the participants, their mental effort. Also, it is pointed out that the creation of context may involve modifications of one's previous view of the context.